

Мацелюх І. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПРОБЛЕМИ ЦЕРКОВНОГО СУДОУСТРОЮ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Стаття присвячена проблемі з'ясування структури церковного судоустрою Руської держави. З'ясовано належність першої, другої та третьої інстанції. Акцентовано увагу на самобутності церковно-процесуальної традиції на Русі.

Ключові слова: джерела церковного права, церковний суд, інстанції, судочинство, юрисдикція, підсудність, Руська держава.

Постановка проблеми. Після прийняття християнства у Руській державі з'явився новий політичний інститут – церковний суд. Модель його функціонування була вироблена законодавчою практикою Візантії. Проте, потрапляючи на чужий ґрунт руського язичницького суспільства, пряма рецепція візантійської судової практики не стала доконаним фактом. Конкретні історичні умови суспільного буття змушували пристосовуватися та створювати плацдарм для започаткування власної традиції церковного судочинства.

Проблемами функціонування церковного суду Руської держави цікавилася значна кількість дослідників, серед яких Е. Белякова, Е. Гранова, Н. Красножен, М. Левчук, Н. Мілаш, А. Павлов, А. Попов, І. Пристінський, М. Суворов, В. Цілін, проте з огляду на незначну кількість оригінальних джерел висновки вчених не є суголосними. Окрім того, окремі дослідники, аналізуючи церковний судоустрій, переносять структуру ланок церковного суду Візантії на правовий ґрунт Русі, що, на нашу думку, є невиправданим.

Мета статті – проаналізувати особливості організації функціонування церковно-судових інстанцій в Руській державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова дійсність дохристиянської Русі створила сприятливі умови для закладення підвалин самобутньої, відмінної від візантійської, системи церковного судочинства. І. Бердніков стверджував, що функціонування церковного суду на Русі визначалося Номоканоном, проте в руській церкві ці начала сприймалися дещо інакше, ніж у грецькій, саме через низький рівень суспільної свідомості в новоохрещеному руському народі, а також через високу морально-просвітницьку місію руського духовенства серед народу [1, с. 509]. Отже, керуючись історичними джерелами та конкретними історичними умовами християнізації Руської держави, спробуємо розв'язати дискусійну проблему церковного судоустрою.

Нагадаємо, що у Східно-Римській імперії існувала триланкова система церковного суду, яка складалася із суду єпископа, суду митрополита та патріаршого суду. Поділяючи думку окремих дореволюційних учених, вважаємо, що нижчу ланку церковного суду на Русі становив суд пресвітера, середню – єпископський суд, вищу – суд Київського митрополита [2, с. 19-39].

Незважаючи на те, що великокнязівські Устави Володимира та Ярослава вказували на існування двох судових інстанцій (нижча – суд єпископа, вища – митрополита) [3, с. 242, 244], авторитетний дослідник І. Попов небезпідставно стверджував, що практика судочинства була не такою однозначною у частині послідовності судових ланок на Русі. За його твердженням, перша ланка церковного суду належала пресвітерам, водночас у Візантії – єпископам. Його наукова позиція базується на тому, що у момент прийняття Руссю християнства і у перші роки потому кількість єпархій була незначною, а територія, на яку поширювалася їх юрисдикція, охоплювала великі простори. За таких обставин єпископ не міг контролювати церковне життя в окремих приходах своєї єпархії. Імовірно, церковне судочинство на місцях здійснювали не єпископи, а священники [4, с. 48-49].

У процесі наукового пошуку нам вдалося виявити літописні свідчення, які справді вказують на недостатню кількість церковних ієрархів [5, с. 338-353]. З метою заповнення вакансій у церковних інституціях князь Володимир був змушений навіть спорядити посольство до Константинополя, яке мало набрати достойників для церковної служби [6, с. 87]. Брак церковних ієрархів на Русі унеможлилював функціонування суду єпископа як судової ланки першої інстанції. Саме тому ця місія перекладалася на нижче духовенство, тобто на пресвітерів.

Наукова версія І. Попова забезпечується ранніми джерелами церковного права, наприклад, «Святительським повчанням новопоставленому священнику», що міститься в Софіївській редакції Кормчої Книги. У ній прямо вказується на обов'язки пресвітерів: «Навчати, виправляти вчинки громади, забороняти гріховні дії, накладати епітимії, а непокірних – відлучати від церкви» [7, с. 107]. Відомості про суд приходського священника виявлені у «Єпископських повчаннях Собору єпархіального духовенства» XIII ст., де зазначена важливість функціонування пресвітерського суду, що перебуває під наглядом єпархіального архієрея. Повчання гласить: «Якщо хто не зрозуміє Вас, то мене запитайте, а я не полінося і скажу вам; якщо хто буде чинити супротив вашому судочинству, то мені повідомте, я викрию і від церкви відлучу; ви повинні розуміти, як тримати дітей духовних: ні слабко, щоб не були ліниві, ні жорстоко, щоб не впали у відчай, <...> розумійте, кого слід відлучити від тіла і крові Господніх, кого прогнати із церкви та на який час, <...> службу тяжку з трепетом виконуйте» [7, с. 114].

На існування пресвітерських судів як нижчої церковно-судової ланки вказують дореволюційні предстоятелі церкви. Так, митрополит Макарій стверджував, що, окрім суду єпархіального архієрея, на Русі були допоміжні судові органи на місцях та в округах [8, с. 29-30]. Основним джерелом, на яке спирався митрополит, були руські літописи, котрі й досі зберігають відомості

про існування численних причтів із пресвітерами, що входили до складу Десятинної церкви у Києві. Серед них виділявся старший протоієрей, який очолював її церковний суд [8, с. 30].

Незалежно від судів пресвітерів функціонували церковні суди при монастирях, які отримали від центральної чи місцевої влади відповідні дарувальні грамоти. Ними надавалося право настоятелю монастиря здійснювати судочинство над ченцями, прихожанами та церковними людьми, що проживали на території, підпорядкованій обителі [2, с. 37]. У разі розгляду складних справ скликався собор старших ченців, які допомагали постановити справедливе судове рішення [2, с. 39].

Отже, на відміну від Візантійської імперії, де історично першою і нижчою інстанцією був суд єпископа, на Русі склалася інша практика. Нижчою інстанцією в структурі церковного судочинства був суд пресвітера та настоятеля монастиря. Кожен із них здійснював управління своїм приходом та виконував судові функції у справах прихожан, віднесених до церковної юрисдикції. Самі ж церковні клірики підпадали під суд єпархіального архієрея, який був для такої категорії справ першою інстанцією.

Другою ланкою в системі церковної юрисдикції Русі був суд єпископа, що був у кожній єпархії. Тут розглядалися скарги на судові ухвали пресвітера та справи проти духовенства відповідного округу. Суд єпископа характеризувався самостійністю та автономністю. Він був незалежний від світської адміністрації, в його роботу заборонялося втручатися іншим церковним ієрархам. «І цього не слід порушувати ні дітям моїм, ні внукам, ні всьому роду моему довіку, не змінювати людей церковних, не втручатися у суди їх», – ішлося в церковному Уставі Володимира [3, с. 242]. Єпископи здійснювали судочинство особисто, їм у цьому допомагали представники криласу. У разі відсутності єпископа чи неможливості з інших причин здійснювати судочинство тимчасово призначався намісник, який постановляв відповідні судові рішення [2, с. 25–27].

Вищою судовою інстанцією в системі церковних судів був митрополит Київський. На нього покладався обов'язок розгляду найрезонансніших справ, що стосувалися охорони основ християнської віри, церковного устрою, а також апеляційні скарги на рішення єпархіальних судів. Лише він здійснював судочинство щодо вищого духовенства – єпископів, настоятелів великих монастирів. Історії відомі такі судові справи Київських митрополитів над архієреями: 1280 року митрополит Кирило III відлучив від богослужіння єпископа Ростовського Ігнатія; митрополит Максим 1295 року звільнив із Володимирської кафедри єпископа Якова, а митрополит Петро 1311 року позбавив сану єпископа Сарайської кафедри Даниїла [9, с. 141].

Традиційно митрополит одноосібно постановляв рішення, проте в особливо складних випадках він скликав помісний собор. До його складу входили Київський митрополит, єпархіальні архієреї, намісники найбільших монастирів і окремі представники від білого духовенства. Інколи запрошувався Великий князь Київський. Собор очолював митрополит, а ухвалені рішення мали для руської православної церкви безумовний характер.

Джерела містять поодинокі випадки скликання соборів, адже віддаленість єпархій ускладнювала частоту їхнього скликання. Проте на Русі усталилася практика проведення приватних (домашніх) соборів, що склалися із ієрархів найближчих

єпископій. За твердженням дореволюційних дослідників, Київський митрополит скликав з'їзд із єпископів Юрійської, Переяславської і Белгородської кафедр. Резолюції таких соборів мали дорадчий характер, митрополит, зрештою, виносив остаточне рішення [2, с. 19–24].

Позаяк у Київській митрополії Руської держави посада київського єпископа була відсутньою, то на митрополита покладався обов'язок здійснення єпископського суду у межах підвідомчої йому єпархії. Як бачимо, в одній особі поєднувалися повноваження другої та третьої судових інстанцій православної церкви [10, с. 69].

З огляду на те, що Київська митрополія була частиною Константинопольської патріархії, то константинопольський патріарх зі своїм собором був найвищою судовою інстанцією. Він міг порушувати справи проти київських митрополитів. На практиці константинопольські патріархи, як правило, не втручалися в церковно-судову систему Русі, зберігаючи за нею повну автономію [11, с. 138]. Джерела фіксують лише поодинокі випадки звернень руських митрополитів за допомогою до Константинополя, зокрема у частині узгодження судових ухвал із найрезонансніших справ [2, с. 19].

Висновки. Отже, на Русі сформувалася триланкова система церковного судоустрою, де нижчою інстанцією був суд пресвітерів та настоятелів монастирів. Другою ланкою церковного суду на Русі був суд єпископа. Функції третьої інстанції зосереджувалися у митрополита Київського, який або самостійно ухвалював рішення, або скликав помісний Собор, або ж звертався за допомогою до Константинопольського патріарха. У зв'язку з цим під впливом конкретних історичних умов, пристосовуючись до нового соціуму, на Русі з'являється самобутня традиція церковного процесуального права. Спираючись на засади візантійської моделі, вітчизняна церковна юстиція не стала її ідентичним відтворенням.

Література:

1. Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань, 1913. 1443 с.
2. Бердников И.С. О церковном судоустройстве в древней России. СПб., 1874. 101 с.
3. Мацелюх І. А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. Київ, 2015. 290 с.
4. Попов А. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Казань, 1904. 516 с.
5. Барсов Т Константинопольский патриарх и его власть над русскою церковью. СПб., 1878. 592 с.
6. Софийский временник, или Русская летопись с 862 по 1534 год. Ч. 1. С 862 по 1425 год. Москва, 1820. 458 с.
7. Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссиею: в 40 т. Т. 6. Памятники Древне-Русского Канонического права. Ч. 1. Памятники XI – XV ст. СПб., 1880. 930 с.
8. Булгаков М. История русской церкви: в 12 т. Т. 1. История Русской церкви в период совершенной зависимости её от Константинопольского патриархата (988–1240). СПб., 1868. 286 с.
9. Вакін В. Українська канонічна спадщина: Собор 1274 р. у Володимирі на Клязьмі. Волинський вісник. 2015. №3. С. 137–150.
10. Сковрцов И. Записки по церковному законоведению. Київ, 1857. 286 с.
11. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1. Княжа доба. Прага, 1923. 150 с.

Мацелюх И. А. К проблеме церковного судоустройства на Руси

Аннотация. Статья посвящена проблеме выяснения структуры церковного судоустройства на Руси. Выяснено принадлежность первой, второй и третьей инстанции. Акцентируется внимание на самобытности церковно-процессуальной традиции Руси.

Ключевые слова: источники церковного права, церковный суд, инстанции, судопроизводство, юрисдикция, подсудность, Русь.

Matselyukh I. Concerning the problem of ecclesiastical judicial organization of Ancient Rus

Summary. The article is devoted to the problem of elucidation of the structure of the church judiciary of the Rus state. The affiliation of the first, second and third instance has been established. The emphasis is placed on the identity of the church-procedural tradition in Rus.

Key words: sources of ecclesiastical law, ecclesiastical court, instances, court proceedings, jurisdiction, jurisdiction, Rus state.